

Aquincum helyőrségének újabb feliratos emlékei.

Az Óbuda rendezésével megindult házbontások, csatornaépítések és útépitések alkalmával, az 1937. és 1938. év folyamán több, feliratos, római köemlék került napfényre. Ezen dolgozatunkban azokat mutatjuk be, amelyek hadtörténeti vonatkozásokkal bírnak.

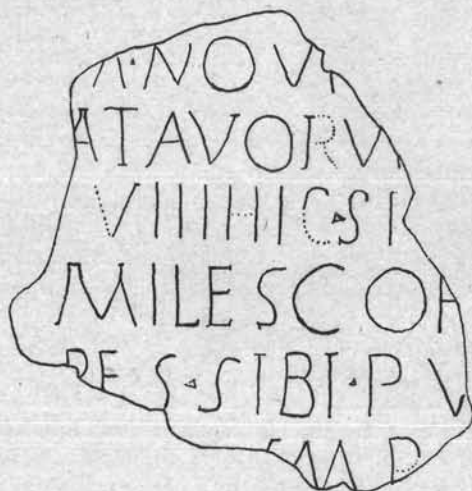
I.

Óbudán a Rupp Imre- és Tél-utca sarkán került felszínre egy 54 cm magas, 22,5 cm vastag, köröskörül megcsonkult feliratos sírkőtábla. A betűsorok magassága 5—6 cm. (1. és 7. kép.) Sírkövünkön a feliratos mező legalább hatsoros volt. Ha a kiegészítési kísérletektől egyelőre eltekintünk, a megmaradt szövegrész is szolgál nekünk három adattal. 1. A második sor ATAVORU szava csak BATAVORUM szóra egészíthető ki, tehát sírkövünk a Rajna torkolata vidékén lakó germán *batavusok* népéből származó katonának vagy egy batavus csapattestnek az emléke. 2. A harmadik sor végén a HIC S(itus) E(st) »itt nyugszik« kifejezés látható. Ez a kifejezés a Kr. u. II. század 2. felének sírkövein eltűnik, tehát síremlékünk a Kr. u. I. század folyamán vagy legkésőbb a II. század elején készülhetett. 3. A negyedik sor a sírkő állítójául egy *cohors* (nem római polgárokból felállított csapatalakulat) katonáját jelöli meg, vagyis síremlékünk az *Aquincumban* járt ilyen, nem római legénységű segédcapatok (*auxilia*) emlékhagyatékát növeli. Ami feliratunk kiegészítését illeti, az elhunyt és sírkőállító bajtársa nevét nem tudhatjuk, mivel egyetlen betű sem maradt meg belőle. Valószínűleg vagy egytagú, latinus név lehetett, mint: *Lucius*, *Aelius* stb., vagy valamiféle barbár név. Nem gondolhatunk ugyanis arra, hogy az első sor megmaradt részében az A betű és az utána következő pont után kivehető *Novi...* szó a *Novius* személynév eleje volna.¹⁾

A NOVI... szó ilyen kiegészítését nem ajánljuk, mert a NOVI... szó előtt az A betű szerepét nem tudnók megmagyarázni. Szilárdabbnak látszó támaszponthoz jutunk a kiegészítés számára, ha az elhunyt nevét és csapata nevét a felül egészen letört sorokban keressük. A részben megmaradt első két sor: A NOVI. . . . ATAVORUM (az M betűből látszik az első függőleges szár kezdete) kiegészítése pedig legnagyobb valószínűség szerint ez: [ULPI]A NOVI[OMAGI] [B]ATAVORUM, azaz az elhunyt illetősége helyét adja meg, esetleg »domo« szó odaképzésével, *ablativus*

loci, illetőleg *locativus* esetekkel.²⁾ (*Ulpia Noviomagus Batavorum*, a batávok főhelyén Traianus császár által a régi bennszülött telepből kifejlesztett város, Nymegen-Altstadt mellett.)³⁾ Az *Aquincumban* elhunyt auxiliarius (segédcsoportbeli katona) e szerint a mai Hollandiának rómaiakori lakosai, a germán batávok fővárosából származott el a birodalom közép-dunai határőrségéhez.

Az első két sornak *Ulpia Noviomagi Batavorum* városnévre való kiegészítésével megállapítottuk a sorok hosszúságát. Ez eredetileg átlag 13 betűnyi volt. Tehát a sírkövből elől csak 4–5, a sorok végén 1–2 betű tört le. Felül legalább két sornyi hiányzik. A sorok eredeti hosszúságának megállapításával keretet és alapot találtunk a felirat többi részének kiegészítésére. A harmadik sor megmaradt részéhez (VIII·HIC·S·E) elől legalább még egy X számjegyet és ANN(orum) szót, utána pedig még ST betűpárt

1. A 7. képen ábrázolt sírkő felirata.

kell pótolnunk. A negyedik sor (MILES COH...) elején a sírkő állítójának négy-ötbetűs neve állhatott és törhetett le. Ez egy ismeretlen *cohors* katonája volt az utána következő (*miles...*) szavak szerint. A negyedik sor végén még két, az ötödik sor letört elején sűrítve is legfeljebb öt betű férhetett el. Az ötödik sor megmaradt része (...RES·SIBI·P·V...) első csonka szavát [HE]RES szóra egészítjük ki. A negyedik sor végén és az ötödik sor elején még rendelkezésünkre álló két és három betűnyi helyen állt a *cohors* neve, szerintünk a megismétlés elkerülése végett: EI | USD (*eiusdem* = ugyanazon) rövidítés. Az ötödik és hatodik sorban a P rövidítés kétszer is előfordul. Egyik esetben a kiegészítése feltétlenül: *p(osuit)* (állította), mégpedig inkább az utolsó sorban levő. Mivel nem hihető, hogy a *posuit* szó megismétlődött volna, az ötödik sorban levő P rövidítés számára más kiegészítést kell keresnünk. Ha lehetséges az; hogy a *Heres* (örökös) az elhunyt atyja, akkor a P betű a *P(ater)* szó rövidítése lehetett. Ez esetben a *P(ater)* szó után következő V betű folyta-

tása : IV, a hatodik sorban VS, együtt : VIVVS (életében) szó volt. Az utolsó sorban pedig még [TITVL]VM P[OS(uit)] lehetett. Szokásos végformula a *P(er) aliquem ponere* (valakivel állíttatni a síremléket) kifejezés is. Lehet, hogy feliratunk végén még egy harmadik név volt kivésve, akivel az örökös végrehajttatta a sírkőállítását.

Felül a kőből két sornyi törhetett le. Az első sorban véshették ki az elhunyt nevét, esetleg *filiatio*-val (az atya megnevezésével), meg a foglalkozása megnevezését. A második sorban a csapattest nevét, amelynek kötelékében *Noviomagus Batavorum* szülöttje idekerült *Aquincum* táborába. Ez a csapattest nem igen lehetett *ala*⁴⁾ — nem római polgárokból állított lovascsapatalakulat —, mert hiszen a megmaradt rész negyedik sorában is *cohors*-alakulat van megemlítve az örökös csapatául, aki pedig valószínűleg bajtársa is volt az elhúnyt. Az elhúnyt csapattestétől egy *cohors Batavorum* lehetett megnevezve. Ezt azzal a fenntartással tételezzük fel, hogy batávok szolgálhattak más törzsek területén felállított csapatokban is. Erre *Aquincumban* is van példa.⁵⁾

Batáv származású vitézünk *aquincumi* sírkövén e szerint a következő felirat állhatott :

[..... miles | coh(ortis) (?) | Ulp]ia Novi[oma | gi B]atavoru[m | ann(or)um XX]VIII hic s(itus) e[st |] miles coh(ortis) [ei | usd(em) he]res sibi p(osuit?) vagy : p(er?) vagy : p(ater?) v[iv] | us (?) vagy : V[..... | ..]um(?) titul]um (?) p[os](uit). Azaz :, a batávok (?) csapatánakkatonája, aki *Ulpia Noviomagus Batavorum*-ból származik, élt 18 (28 ?) évet, nyugszik itt ;, ugyanezen csapat katonája, mint az ő örököse (és atyja ?), életében állíttatta neki és saját magának⁶⁾ (.....-val a síremléket).

Sírkövünk, az eddig ismert két sírkő mellett (Ld 5. jegyzet), a batávok harmadik kőemléke *Aquincumban*. A vidékünkön élt első germánok újabb emléke.⁷⁾ A batáv *cohorsok* közül eddig ismert forrásanyagunk szerint három járt Pannoniában.⁸⁾ A *cohors III Batavorum miliaria* később a Kr. u. II. század derekán került Pannóniába⁹⁾ (*Vetus Salina*, Dunaadony táborában állomásozott), tehát sírkövünk nem lehet ennek a hagyatéka. A *cohors II Batavorum* és a *cohors I Batavorum miliaria pia fidelis* Kr. u. 86 körül annak a *legio II adiutrix* nevű gyalogezrednek a kíséretében került Pannóniába, amely azután *Aquincumban*, sírkövünk lelőhelyén évszázadokon át táborozott. A *cohors II Batavorum Domitianus*¹⁰⁾ császár aldunai háborújában olyan súlyos veszteségeket szenvedett, hogy kivonták az arcvonalból és Pannóniába küldték. Itt egy Kr. u. 98-ban kibocsátott katonai elbocsátólevél (CIL, XVI 42) még egyszer említést tesz róla, de aztán nem ad több életjelet magáról. Lehet, hogy felozlatták és legénységét más csapattestekbe osztották be. A *cohors I Batavorum miliaria pia fidelis*¹¹⁾ a jelek szerint *Hadrianus* császár uralkodása alatt, (Kr. u. 117—138) kb. sírkövünk állításának idején, még a Dunakönyöknél táborozott. Talán az Alduna vidékéről ez a *cohors* is eljött a *legio II adiutrix* csapatával *Traianus* császár uralkodása (Kr. u. 98—117) alatt vagy még előbb *Aquincumba* és (a *legio X gemina* legénységével együtt ?) befejezte itt a kőtábor építését. Valóban nincs kizárva, hogy sírkövünk a *cohors I Batavorum miliaria pia fidelis* egyik katonájának az emléke.

II.

A Lajos-utca 179. sz. ház pincéjében a lépcsőzetből szedtünk ki egy csonka, feliratos és domborműves sírkövet (2. és 8. képek). A megmaradt rész hosszúsága 96, magassága 58.5 cm. A kőlap vastagsága 19—25 cm. A feliratos mező magassága 34, a megmaradt rész hosszúsága 40.5 cm. A betűsorok magassága 4.6 cm. Kőtáblánk egy sírkertnek (*area macerie cincta*) lehetett az emléktáblája.

A feliratos mezőt alul és felül kétszeresen hornyolt keret zárja le. A felirat betűi szabályosan vésettek. Piros átfestésük még ma is tisztán látható. A csonkán megmaradt felirat szövege a következő:

ET LEG IONIS
HIC S EST
VSVICTOR
DESEXTFG

2. A 8. képen ábrázolt síremlék felirata.

[.....] *vet(eranus) leg(ionis) II ad(iutricis) | [.....]s hic s(itus) est | [.....]us Victor | [.....here]des ex t(estamento) f(aciendum) c(uraverunt)*, vagyis: Itt nyugszik, a II. számú segédlegio elbocsátott katonája; a végrendelet értelmében állíttatták (a síremléket) az örökösei:us Viktor és

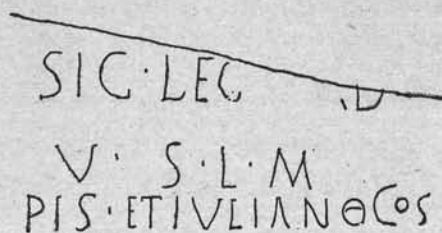
Aquincum állandó helyőrségének a köemlékhagyatékát növeli tehát ezen sírkövünk. A katona eltemetésének a korát elárulja a *hic situs est* kifejezés és a *hic* szóban a felmagasított I betű (Kr. u. I. század vége, vagy a II. század eleje).

A feliratos mező kerete jobbról (és nyilvánvalóan balról, a kő elején is így lehetett) ú. n. amazonpajzsban (*pelta*) nyúlik meg, amelyet két kezével egy szárnyas, meztelen ifjú (*genius?*) tart. Köemlékünk domborművét erősen bevagdalták, hogy másodszori felhasználásakor simább felületével jobban beilleszthető legyen a falba vagy a lépcsőfokba. Így már nem lehet megállapítani, hogy a mi kövünkön is állatfejben végződött-e mindhárom pajzsnyúlvány, mint egy másik, egyazon műhelyből származónak látszó, de tehetősebb megrendelőnek készített *aquincumi* sírtáblán az ugyancsak *genius* által tartott *pelta* sasfejben végződő nyúlványai.¹²⁾ A mi köemlékünkön is kivehető még az alsó pajzsnyúlványnál az állatfejvégződés.¹³⁾ A meztelen szárnyas alak feje különben a hibás térelosztás folytán a kő felső peremébe is belenyúlik.

Síremlékünk keskeny oldala is díszített. Szőlőfürtös venyigén jobbra néző sas van kifaragva. A szőlőinda és a szőlőfürt *Bacchus* hívei életfelfogásának jelképei lehetnek és a halál birodalmának felfokozott, mámoros életgyönyöreire utalhatnak.¹⁴⁾ A sas, *Iuppiter*, a császár és a legio madara,¹⁵⁾ a halott diadalmas halálára és égbeszállására tehet célzást.

III.

1938 március 18-án a Szentendrei-út és a Majláth-utca sarkánál, földmunkálatok alkalmával, a felső kevert rétegben találtuk meg az aquincumi háziezred, a *legio II adiutrix*, egyik *signifer*-étől¹⁶) (hadijelvényt vivő altiszt) állított oltárkövet (3. és 9. kép). A felül csonka oltárkő magassága 39, szélessége a feliratos mezőnél 34·2, a talapzatnál 45·3 cm. Vastagsága a talapzatnál 32·7, a feliratos mezőnél 22·3 cm. A betűsor magassága 3·5, illetőleg 3 cm.

3. A 9. képen ábrázolt oltárkő felirata.

A feliratos mezőnek három sora maradt meg az alábbi szöveggel:
[.....] *sig(nifer) leg(ionis) [II a]d(iutricis) | v(otum)*
s(olvit) l(ibens) m(erito) | Pis(one) et Iuliano co(n | s(ulibus). Azaz:
....., a *legio II adiutrix* *signifere* beváltotta fogadalmát, örömmel,
mert az istenség kiérdemelte, *Piso* és *Iulianus* *consulsága* idejében.

A csonkán megmaradt feliratból nem világlik ki, hogy melyik istenségnek, miért állította ezen fogadalmi oltárkövet az ismeretlen nevű *signifer*. A *consulok* nevei viszont megadják nekünk az oltárkő állítása pontos idejét. *Lucius Calpurnius Piso* és *Publius Salvius Iulianus* Kr. u. 175-ben viselték ezt a tisztséget.¹⁷ Valószínű, hogy a *signifert* a *Marcus Aurelius* császár uralkodása alatti, évtizedes, germán és jazyg háborúk idején segítette meg az istenség. Éppen 175-ben kötött a császár békét a legyőzött jazygokkal, s így *signiferünk* ekkor térhetett vissza a barbár-földről a seregekkel.

IV.

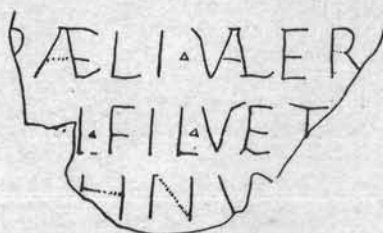
1937 július 26-án a Zsigmond-utca 74. sz. ház lebontása alkalmával az udvar kövezetéből szedtünk ki egy csonka feliratos táblát. Magassága 35, a feliratos mezőé 22, vastagsága 10·5 cm. A betűsorok magassága 4·6 cm. (4. és 10. képek.)

A felirat első sorából elől csak a *D M* rövidítés (*Dis Manibus*, »megboldogult halotti árnyainak») tört le, ha *kőemlékünk* sírkőnek a darabja. A csonka feliratból ugyanis nem lehet megállapítani készítése körülményeit. Mégis legvalószínűbb, hogy sírkővel van dolgunk. A felirat olvasása egyébként szerintünk a következő:

[.....] *P(ublius) Aeli(us) Valer(ius ? vagy :ianus) | [.....]*
l(i) fil(ius) vet(eranus) | [co]h(ortis) Nu(midarum) Vagyis:

Publius Aelius Valer(ianus) vagy: *Valerius*,1 fia, a numidák cohorsának kiszolgált katonája (megboldogult halotti árnyainak állította valaki, vagy: csinált valamit)

A sorok végén egy-két betű törhetett le. Az első sorban a *P(ublius) Aeli(us) Valer(ianus)* név olvasása a valószínűbb. Ez a jó latin név a Kr. u. II. és III. században a pannóniai és dáciai feliratos kőanyagban elég gyakori. *Aquincumban* is ismeretes volt már egy régebben napfényre került síremléken, bár a *Publius* előnév nélkül (CIL III 3545). Kőemlékünk feliratának második sora elején az apa nevének első betűi hiányoznak. A foglalkozás jelölése: *vet(eranus)* megmaradt. A harmadik sorban egy N betű maradt meg épségben, előtte egy csonka H és utána egy csonka V betű (ez a latin feliraton U olvasású is lehet) vehető még ki.¹⁸⁾ Ezt a három betűt mi úgy egészítjük ki, hogy a csapattest nevét látjuk bennük, amelynek

4. A 10. képen ábrázolt sírkő felirata.

Aelius Valerianus veteránusa. A H^h betű e szerint a *coh(ortis)* szó rövidített alakjának utolsó betűje. A *cohors* nevéből pedig két betű maradt meg: NU... vagy: N V, tehát egy *cohors Numidarum* vagy a *cohors I Augusta Nerviana velox* jöhet számításba, esetleg a *cohors I Nurritanorum*.

Egy *cohors I Augusta Nerviana velox* Kr. u. 107-ben Afrikában állomásozott.¹⁹⁾ Egy *cohors II Augusta Nervia* pedig Kr. u. 114-ben *Pannonia inferior* tartomány (a Dunántúl és a Dráva-Száva közének keleti fele) csapatai között szerepel.²⁰⁾ Mindkét csapat későbbi története homályos,²¹⁾ vitás és mégis egybeolvadónak látszik. Akárhogyis van ezzel a két csapattal, nem hihető, hogy feliratunk harmadik sorában épp ...N(erviana) v(elox) rövidítés állott volna. A kevésbé jelentős *velox* jelző nem lehet meg a kövön, amikor a csapat fontosabb jelzői (I, *Augusta*) hiányoznak.

A *cohors I Nurritanorum* nevű csapatról eddig csak annyi biztosat tudunk, hogy Kr. u. 107-ben Afrika helyőrségéhez tartozott (*Cichorius*, RE VII Hb. 321). Nincs éppen kizárva, hogy ez a csapat járt *Aquincumban* is, de feliratunk utolsó két betűje magában véve még nem bizonyíték ennek feltevésére.

Az afrikai numida törzs csapatai közül a *cohors II Flavia Numidarum miliaria* katonái hagytak hátra írott kőemlékeket és bélyeges téglákat a Duna völgyében. Biztos, hogy ez a *cohors* Kr. u. 129-ben Daciában állomásozott és építkezett. Fél évszázad múlva keletre vezényelték. (*Wagner* id. m. 173—174. 1.) A *cohors I Flavia Numidarum equitata* vándorlásának egyetlen biztos pontja, hogy Kr. u. 178-ban Kisázsziában állomásozott. (*Cichorius* id. m. 320. 1.) A lovas numida nép sajátos harcmodora miatt alkalmas

lehetett arra, hogy a dunabalszéli lovasság, a jazygok ellen a római kormányzat egy *cohors Numidarum*-ot vezényeljen ide a II. század második felében, vagy a III. század első felében. (Kőemlékünket ugyanis ebből a korból származtathatjuk.) Tehát inkább ezt a kiegészítést választjuk. Ez a kiegészítés valószínűvé teheti azt is, hogy a CIL, III 3398 és 3545 sz. feliratokon megnevezett COH. N. csapatnév is *coh(ors) N(umidarum)* névre egészítendő ki (másképp: *Cichorius* id. m. 315. és *Wagner* id. m. 167. 1.). A CIL, III 3545 sz. felirattal ez esetben már két emléke lenne *Aquincumban* a *cohors Numidarum*-nak. Az ezen a feliraton említett *Aelius Valerianus miles* esetleg azonos is lehetne a mi *Publius Aelius Valerianus*-unkkal, vagy pedig rokona lehetne ennek.

V.

1937 augusztus 31-én, a Lajos-utca 170. sz. ház bontása közben a pincelejárat falából egy feliratos, henger alakú kőemléket szedtünk ki.

PRO SAL
DOMINI
NOSTRI
NR·ELI
ANVS
DVPL

5. A 11. képen ábrázolt császárszobor-alapzat felirata.

Magassága 66, átmérője 24 cm. A feliratos mező magassága 53,5, a betűsoroké 5 cm. (5. és 11. képek.)

A felirat épségben maradt fenn: *Pro sal(ute) | domini | nostri | Aur(elius) Eli | anus | dupl(arius) vagy:icarius*. Vagyis: A császárnk üdvéért (állítottatta) *Aurelius Elianus* duplatszoldos katoná.

A kerek oszlop tetején egy négyszögű lyuk (3 cm hosszú oldalak, mélysége 4 cm) van kivájva. Ide tehát beszúrhattak valami tárgyat. Annak a császárnak a szobrocskáját talán, aki a felirat szövegében nincs megnevezve, de akinek az üdvéért hálás duplazsoldos katonánk ezt a köemléket állíttatta. Lehet, hogy azért nem nevezte meg a szöveg a császárt, mert a felül beszúrt szobrocska mindenki előtt ábrázolta azt.

A császár a feliraton mint »dominus noster»²²⁾ (a mi urunk) van megnevezve. Ez a megnevezés *Septimius Severus* (Kr. u. 193—211) császár uralkodásától kezdve dívik általánosan a feliratszerkesztésben (v. ö. a CIL, III császárfeliratait). *Aurelius Elianus* (hangzás szerint E kezdőbetűvel írva a klasszikus korban szokásos *Ae* helyett) névből is hiányzik az előnév. Ez a körülmény is arra mutat, hogy köemlékünk állításának az ideje a Kr. u. III. század.

VI.

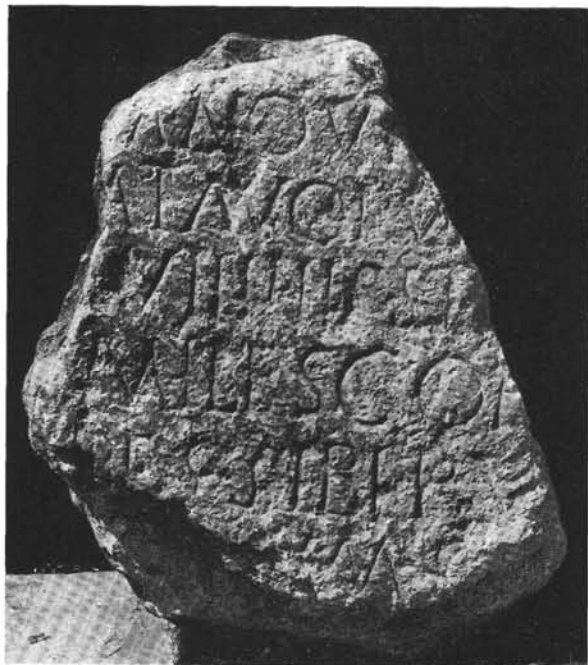
1938 március 22-én a Majláth-utca 24. sz. ház (szintén lebontásra került) alapfalából egy befalazott és épp ezért kissé bevagdalt feliratos oltárkövet szedtünk ki. Magassága 57·5, szélessége 30·5, vastagsága 26·5 cm. A feliratos mező magassága 37, a betűsoroké 4·6—5 cm. (6. és 12. sz. képek.)

HERCVLI
ILLYRICO
COPPIVS
INGENVS
TRIB·MILT
LEGIADIV
P·F·SEVER

6. A 12. képen ábrázolt oltárkö felirata.

A feliratnak csak a harmadik sora rongálódott meg erősebb mértékben. Olvasása: *Herculi | Illyrico | C(aius) O[phi]pius (?) | Ingenus | tri-(bunus) milit(um) | leg(ionis) II adiu(tricis) | [p](iae) f(idelis) Sever(iane)*. Vagyis: az illyricumi *Hercules*nek (állíttatta ezt az oltárt) *C(aius) Oppius (?) Ingenus*, (a kötelességét híven teljesítő) II. *adiutrix*-legio tisztje, *Alexander Severus* császár uralkodása alatt.

Mindenekelőtt fontos az, hogy a legio utolsó mellékneve, *Severiana*,²³⁾ biztosan elárulja nekünk az oltár állítása idejét: *Severiana* = *severusi*, *Alexander Severus*-i, azaz: *Alexander Severus* császár alatti, tehát: Kr. u. 222—235. évek között.

7. Batáv származású katona sírköve Aquincumban
(felirata az 1. képen).

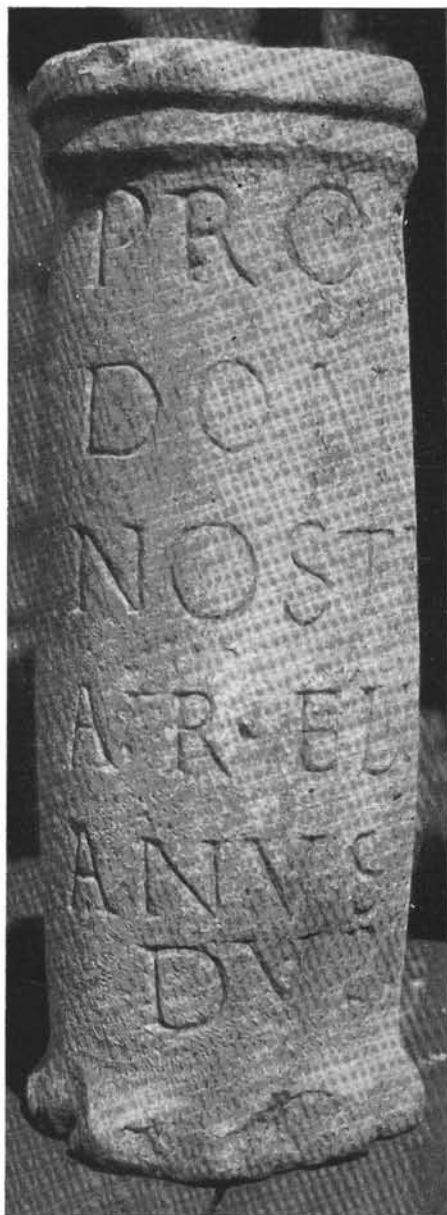
8. A II. (adiutrix) legio egyik veteranusának síremléke (felirata a 2. képen) ;
jobbra a szintén díszített keskeny oldal.

9. A II. (adiutrix) legio hadijelvivője által állított oltárkő Aquincumban
(felirata a 3. képen).

10. A cohors Numidarum veteranusának sírköve Aquincumban
(felirata a 4. képen).

11. Császárszobor-alapzat Aquincumban (felirata az 5. képen).

12. Az illyrek Herculesének állított fogadalmi oltárkö Aquincumban (felirata a 6. képen).

13. Kölni származású lovaskatona sírköve Aquincumban (felirata a 14. képen).

A feliraton és az oltár állításával az »illyricuni Herculesnek« fejezi ki hivatalosan háláját az aquincumi állandó helyőrség tribunusa, tehát egyik magasrangú tisztje.²⁴⁾ *Hercules* ilyen jelzővel²⁵⁾ eddig az egész feliratos emlékényagban nem volt ismeretes.²⁶⁾ Sajnos, nem tudjuk, melyik bennszülött istenség valódi neve lappang ezen *Hercules Illyricus* elnevezés mögött. Bármennyire elmossa az ilyen általánosító név, mint az *Illyricus*, az ősi istenfogalmat, vannak esetek, amikor biztosan bennszülött istenségeket jelöltek meg. Így: a *matres Pannoniorum*, — *Dalmatarum*, — *Noricorum*, vagy a *matres Italae*, — *Gallae*, — *Germanae*, — *Britannae*²⁷⁾ stb. Ezen hasonlóságok annál is nyomósabbak, mert katonai feliratokról vesszük ezeket is, tehát valóban rokon elgondolásból fakadhatnak, mint a mi *Herculesünk*.

Másrészt tudjuk, hogy a Kr. u. III. század megpróbáltatásai közepette *Illyricum*²⁸⁾ (a dunavölgyi tartományok) véráldozatai és a birodalom eszméje iránti hűsége mentik meg a birodalmat a külső támadásokkal szemben. *Illyricum* és benne *Pannonia* szülöttjei harcolnak ekkor minden arcvonalon,²⁹⁾ mint a birodalom támaszai. Fel kell vetnünk tehát azt a kérdést is, hogy esetleg nem egy régi helyi isten, hanem az újabb római fogalom szolgált-e ezen »illyricumi *Hercules*« alapjául. Ez esetben inkább az illyricumi csapatok hősiességének ideálja, eszményi képe volna ez a *Hercules*, mintsem eredeti, népi istenfogalom.³⁰⁾ A III. század pénzein előforduló GENIVS ILLYRICI és VIRTVS ILLYRICI³¹⁾ rokon elképzelései talán jogossá tehetnek ily feltevést.

Viszont azt is tudjuk, már az eddigi forrásanyag alapján, hogy a *legio II adiutrix Alexander Severus* vagy *III. Gordianus* perzsák elleni háborúja alkalmával keleten járt.³²⁾ *Alexander Severus* Kr. u. 232-ben a perzsák ellen három oszlopban vonultatta fel seregét és épp a pannoniai csapatok képezték a derékhadát.³³⁾ Úgy gondoljuk, ezen háborúk valamelyikében folyamodott a feliratunkon megnevezett *tribunus* az illyricumi *Hercules*hez, vagy váltotta be neki tett fogadalmát.

VII.

Következő feliratos kövünk nem az elmúlt két év folyamán került felszínre. 1906-ban a Victoria-téglagyárban találták. Azért mutatjuk be itt, mert még nincs ismertetve és szintén az aquincumi helyőrségnek az emléke. Sírkő, magassága 55, legnagyobb szélessége 60,5, vastagsága 24 cm. (13. és 14. képek.)

Sírkövünk erősen megcsonkult. Feliratát nem tudjuk kiegészíteni. Azonban a megmaradt rész is szolgál néhány adattal. A negyedik sorában a H·S·E· formula (*hic situs est*, »itt nyugszik« szavak rövidítése) arra mutat, hogy sírkövünk készítésének az ideje a Kr. u. I. század vége vagy a II. század eleje. Ezen rövidítések előtt egy F betű és egy P betű felső része maradt meg. Elsősorban a századokon át *Aquincumban* állomásozott *legio II adiutrix pia fidelis* csapatnév utolsó két jelzőjének kezdőbetűire³⁴⁾ gondolhatunk kiegészítés céljából. E szerint ebből a sorból elől a LEG(ionis) II AD(iutricis) rövidítések (hat betű) törtek le. A megelőző negyedik sorban az elhunyt foglalkozása van megörökítve: EX EQVITE (E, T és

I betű összekapcsolva). A sor elején megmaradt S betű kiegészítését nem vállaljuk.³⁵⁾ A harmadik sor szolgál a legérdekesebb adattal. Az utolsó öt betű nem olvasandó egybe.³⁶⁾ A CL és ARA betűcsoportok között nagyobb, szóközötti köz világosan megállapítható. A kőfaragótól másutt használt szóelválasztó jel (háromágú csillag) ugyan nem látszik, de meg lehetett ott, csak odvas a kő. A harmadik sor elején kis o betű maradt még meg. Ebben a sorban az elhunyt származási helye volt jelölve: [dom]o CL(audia) ARA szavakkal. Aquincumban eltemetett lovaskatonánk hazája e szerint a mai Köln, a római korban a germán ubiusok fővárosa.³⁷⁾ A második sorban az elhunyt nevének három betűje maradt meg. Az első sorból csak egy L betű. A hatodik sorból RIA betűcsoport. Valószínűleg a síremlék állítója nevéből három betű (az elhunyt felesége vagy az anyja?). A legelső sor végén a [bene meren]ti po(suit) kifejezés állhatott, a megmaradt TI és PO rövidítések még kivehető felső részeiből következtetve. Síremlékünk felirata tehát a következő lehetett:

14. A 13. képen ábrázolt sírkő felirata.

[.....]l | [.....]llus. | [.....dom]o Cl(audia) Ara | [.....]s ex equite | [leg(ionis) II ad(iutricis)] p(iae) f(idelis) h(ic) s(itus) e(st) | [.....]ria | [.....bene meren]ti po(suit). Vagyis:llus , aki Claudia Araból származik és aki a legio II adinatrix pia fidelis lovaskatonája volt, nyugszik itt; mint jóemlékezetű embernek állítottaria.

Kölni polgárok már számos emléket hagytak hátra Aquincumban. Nagy Lajos³⁸⁾ és legújabban Fremersdorf, Alföldi András és Exner kutatásai alapján³⁹⁾ tisztán áll előttünk az az élénk kereskedelmi összeköttetés, amely a Kr. u. II. század elejétől kezdve a római korban Köln és Aquincum közt fennállott. Ezúttal bemutatott sírkövünk azonban nem Aquincumban

letelepedett kölni kereskedők hagyatékát növeli, hanem azt igazolja, hogy Köln szülöttei katonai szolgálatban is elvetődtek vidékünkre, e mellett úgy látszik, hogy még a polgárok is a rajnamenti katonasággal jöttek ide.

Nem az első feliratos bizonyíték köemlékünk ebben a tekintetben. A Pomázról ismert CIL, III 3642. számú és az Aquincumban talált, CIL, III 10508. számú feliratos emlékek is kölni származású katonáktól származnak, mégpedig az előbbi a *legio II adiutrix* veteránusának, az utóbbi pedig a *legio II Flavia* katonájának a sírköve a kiegészítések szerint. Azonban mindkét sírfeliraton az elhunyt származását a városnévből képzett jelzővel (*Agrippinensis*) fejezik ki, tehát — a feliratok egyéb jellegzetességeiből is következtetve — ez a két sírkő valamivel későbbben készült a mi sírkövünkénél. Ez kétségtelenül a legrégebb a kölni polgárok eddig ismert aquincumi köemlékei között.

A *legio II adiutrix* Kr. u. 70—71-ben a batávok elleni háború alkalmával a Rajnvidéken járt, mielőtt Britanniába vezényelték.⁴⁰⁾ A *legio* Kr. u. 86 körül került a Duna vidékére, Aquincumba pedig legkésőbb Kr. u. 105 körül.⁴¹⁾ Lehet, hogy katonánk még Kr. u. 70-ben bekerült a *legioba* és később a csapattal vándorolt Britannián keresztül Aquincumig. Ez esetben, a huszonötévi szolgálati időt tekintetbe véve, sírkövünk állításának a kora a Kr. u. 100 körüli évek volnának. Ha pedig egy-két évtizeddel későbbi időből származtatjuk köemlékünket, akkor azt kell feltennünk, hogy az Aquincumban megtelepedett kereskedő kölniek kolóniájából sorozták be emberünket a *legio II adiutrix* kötelékébe.

Szilágyi János

JEGYZETEK.

- ¹⁾ Ez esetben a második sor letört részén még MILES COH(*ortis*) B... betűket kellene feltételeznünk, vagyis az első három sort úgy értelmezhetnők, hogy *Novius*, a *cohors Batavorum* (a batávok csapata) katonája sírkövérről van szó.
- ²⁾ NOVI... szóval számos helynév kezdődött a római birodalom területén. Így pl. tizenkét *Noviodunum* (Újvár) és még több *Noviomagus* (Újváros) ismeretes a kelta vidékekről. Volt *Novioregium* nevű község *Burdigala* (Bordeaux) közelében, valamint *Novicianum* nevű *mutatio* (úti állomás) Délpannoniában (Stara Pazova környékén). Ld. Pauly-Wissowa, Real-Enzyklopädie (a továbbiakban RE) megfelelő címszavait, XXXIII. Hb. 1936.
- ³⁾ F. J. de Waele, RE XXXIII. Hb. »*Noviomagus*« címszó, 1210. s köv. hasábok. *Noviomagus Batavorum* városa nevét egyébként eddig egyáltalán csak nyolc sírkövön találták megörökítve. Ld. ugyanott, 1210. hasáb.
- ⁴⁾ Az *Aquincumban* a korai időkben járt *ala*-csapatok történetéhez ld. legutóbb *Szilágyi*, Budapest Régiségei XII (1937), 275—8. lapok és *Diss. Pann.* II. Ser. 10. (*Kuzsinszky-Emlékkönyv* I. 1938), 1—13. lapok.
- ⁵⁾ Eddig *Aquincumban* két batáv származású katonának került elő síremléke. Egyik batáv sem szolgált batáv csapattestben. Az egyik, *Corpus Inscriptionum Latinarum* (a továbbiakban CIL) III. 10513 az *ala Hispanorum* nevű csapat katonájaként, a másik (ld. *Kuzsinszky, Aquincum* 1934, 208—9. l.) az *ala I Tungrorum Frontoniana* lovasaként halt meg vidékünkön.
- ⁶⁾ Nem igen gondolhatunk arra, hogy az utolsó sor végén a P helyett B betű és utána még egy M betű volt, mint a *B(ene) M(erenti, merito)* kifejezés rövidítései.
- ⁷⁾ V. ö. *Thienemann*, Az első germánok Pannoniában, Nyelvtudomány IV. (1913), 296—297. l. és A. W. *Byvanck*, notes Batavo-romaines VI. La pierre tombale d'un Batave au Musée d'Aquincum. *Mnemosyne* 3. ser. 6, 1938, 222. s köv. l.
- ⁸⁾ Legutóbb ld. *W. Wagner*, Die Dislokation der römischen Auxiliärformationen..., 1938, 264. és 266. l.
- ⁹⁾ Legutóbb ld. *Alföldi*, Pannonia I, 1935. 184—186. l.; Székesfehérvári Szemle 1935, I—II. 30. l. és *W. Wagner*, id. m. 95—96. l., egyéb irodalommal.
- ¹⁰⁾ Ld. legutóbb *W. Wagner*, id. m. 94—95. l.
- ¹¹⁾ *Detschew*, *Klio* 1937, 198. l., utána *W. Wagner*, id. m. 93. l.
- ¹²⁾ Ld. *Kuzsinszky, Aquincum* 1934, 76—77. lapok és Budapest Régiségei 7, 1900. 48. l. 42. sz.
- ¹³⁾ Az amazonpajzsok mint feliratos mező kerete dombordíszének a pannóniai változatait Nagy Lajos, *Arch. Ért.* 42, 1928. 68—95. l. állította össze és tekintette át.
- ¹⁴⁾ *Brelích*, *Laureae Aquincenses* (*Kuzsinszky-Emlékkönyv*, *Diss. Pann.* II, 10) I. köt. 112—113. l.
- ¹⁵⁾ *Brelích*, id. m. 90—91. l.
- ¹⁶⁾ A *signiferek* kilétéhez és pannóniai emlékeikhez ld. legutóbb: *Oroszlán*, *Arch. Ért.* 39, 1920—1922. 8—9. l., egyéb irodalommal.
- ¹⁷⁾ *Liebenam*, *Fasti consulares*... 24.
- ¹⁸⁾ Bizonyos, hogy a feliratos mező lefelé még hosszabb is volt. A letört részen következhetett még a síremléket állító neve, kiléte és foglalkozása, illetőleg a köemlék állítása okának megjelölése.
- ¹⁹⁾ CIL XVI n. 56; *Wagner* id. m. 171. l.
- ²⁰⁾ CIL XVI n. 61; *Wagner* id. m. 172. l.
- ²¹⁾ Ld. *Wagner* id. m. 172. l. a vitázók érveivel.
- ²²⁾ A császár = *dominus noster* felfogás kialakulásához és jelentőségéhez ld. *Alföldi*, *Insignien und Tracht der röm. Kaiser, Röm. Mitt.* 50, 1935. 91—94. l.
- ²³⁾ A Kr. u. III. század első császárajainak uralkodása alatt szokás volt, hogy minden csapattest nevét a mindenkor uralkodó császár nevéből képzett jelzővel toldták meg. Így pl. III. *Gordianus* uralkodása alatt minden csapat használta a *Gordiana*, *Maximinus* alatt a *Maximiana* jelzőt stb.
- ²⁴⁾ A *tribunus militum* általában = katonatiszt, kivételesen = légióparancsnok. V. ö. *Domaszewski*, *Die Rangordnung des röm. Heeres*, Bonn. Jb. 117, 1908, 122—128. l.
- ²⁵⁾ A *Hercules* istenfogalom aquincumi képzeteihez és kultuszához, valamint aquincumi oltáremlékei (addig öt darab) legutóbbi összeállítását és áttekintését ld. *Brelích*, *Kuzsinszky-Emlékkönyv* I. (*Diss. Pann.* II. 10), 79—82. l.

²⁶⁾ *Alexander Severus* császár különben különösen szorgalmazta *Hercules* tiszteletét a birodalomban, mert *Hercules* (és Nagy Sándor) útját és nagyságát vélte követni. (Roscher, *Ausführl. Lexikon*..... 2994.) Az élő császár egyébként is *Hercules*ként szerepelt, aki mint ilyen vívja ki magának halála után az istenek közé való jutását. (Legutóbb *Brellich* id. m. 82. l., egyéb irodalommal.) *Hercules* egyéb jelzőit — amelyek közt egy *H. Gallicus* is szerepel — ld RE XV. Hb. *Hercules* c., 596—598. és 612. hasáb.

²⁷⁾ V. ö. *Alföldi* A., *Nyelvtud. Közlemények* 50, 1936. 13. l.

²⁸⁾ Ld *Alföldi* A., *Századok* 70, 1936. 70. l.

²⁹⁾ Ld *Alföldi* A., *25 Jahre Röm.-germ. Komm.* 11. s köv. II.

³⁰⁾ *Hercules* hasonló megszemélyesítéseit — pl. ő az ellenség és a szörnyek ellen segítő, jótévő erő — ld *Toutain*, *Les cultes païens* I., 1907. 401. l.

³¹⁾ »*Genio Illyrici*...« állított oltár, szintén *Alexander Severus* uralkodása alatt, Moesiában, Dessau. 9023.

³²⁾ *Ritterling*, RE XII. 1450—1451. hasáb.

³³⁾ Ld RE IV. Hb. *Aurelius* címszó, 2526—42. hasáb, irodalommal.

³⁴⁾ Ha legio helyett mégis segédcsapatra gondolnánk, elsősorban a *cohors I Batavorum miliaria pia fidelis* jöhetne tekintetbe a *pia fidelis* jelzőkkel kitüntetett segédcapatok közül, mivel ez a csapattest ezen időben valahol ezen a vidéken állomásozott. Mivel azonban ez a katona nem peregrinus törzsből származott, hanem polgárjogú városból való, ezért is polgárezredre, légiora kell gondolnunk.

³⁵⁾ Talán *missicius*, *veteranus* vagy az elhunyt harmadik nevének az utolsó betűje.

³⁶⁾ Valószínűleg a CLARA szóként való egybeolvasás folytán került ki eddig a múzeum falába befalazott köemlékünk a kutatók érdeklődését.

³⁷⁾ A Kölnből származó katonák sírkövein a város neve különféle változatokban szerepel, mint: *Ara*, *Colonia Claudia Augusta Agrippinensium*; *Colonia Claudia Ara* stb. Leggyakoribb a *Cl(audia) Ara* változat, ahogy feliratunkon is rövidítve van a város neve. A H. Nissentől összegyűjtött feliratos köemlékek közül azoknak a kora, amelyeken Köln római kori elődjének neve *Cl(audia) Ara*, egyöntetűen a Kr. u. II. század eleje (*Ulpia* nomenek!), sőt az egyiké pontosan megvan állapítva: Kr. u. 128. Ez a körülmény is arra utal, hogy síremlékünk állításának ideje a Kr. u. II. század első harmada. H. Nissen, *Zur Geschichte des röm. Köln*, *Festschrift der XI. III. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Köln* 1895, 170 = Bonn. Jb. 98, 1895.

³⁸⁾ *Germania* 15, 1931, 260. s köv. I. és 16, 1932. 288. s köv. II.

³⁹⁾ *Laureae Aquincenses* (Kuzsinszky-Emlékkönyv) I. 1938, *Rheinischer Export nach dem Donauraum*, 168. s köv. II.; *Alföldi*, ugyanott 323, I.; Exner Diss. Pann. Ser. 2., fasc. 8, 89.

⁴⁰⁾ *Ritterling*, RE XII. 1437. hasáb.

⁴¹⁾ *Ritterling* u. o. 1444. hasáb.